

Аб утварэнні форм загаднага ладу ў сучаснай беларускай мове

Загадны лад дзеяслова (ці імператыў) як граматычная катэгорыя дастаткова шырока прадстаўлена ў сістэме сучаснага камунікатыўнага маўлення. Асноўнае катэгарыяльнае значэнне дзеясловаў загаднага ладу заключаецца найперш у выражэнні загаду, закліку, просьбы, наказу, патрабавання да выканання дзеяння з боку моўцы (таго, хто гаворыць) да іншай асобы (суразмоўца) ці групы асоб або да персаніфікаванага прадмета: *Не цурайся свайго роду, хлопча!* (С. Грахоўскі) *Давайце ўспомнім дні дзіцячых прыгод, і казак, і надзей* (К. Кірэенка). *Не шумі ж ты, цёмны гаю, бо мне й так нялёгка* (П. Трус). Просьба ці загад моўцы найперш адносіцца да суразмоўцы, а таму натуральна, што загадны лад не можа мець формы 1-й асобы адзіночнага ліку, паколькі загадваць самому сабе немагчыма. Таму асноўнымі формамі загаднага ладу ў сучаснай беларускай мове з'яўляюцца простыя формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку, аналітычныя формы 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку, а таксама простыя і аналітычныя формы 1-й асобы множнага ліку. Усе формы загаднага ладу, як правіла, утвараюцца ад асноў цяперашняга часу, за выключэннем некаторых дзеясловаў, у складзе якіх ёсць суфікс *-ва-*, тыпу *даваць, надзяваць, прызнаваць, уставаць*, параўн.: *даваць – даюць – давай – давайце; спадзявацца – спадзяюцца – спадзявайся – спадзявайцеся, уставаць – устаюць – уставай – уставайце*. Не ўтвараюцца формы загаднага ладу безасабовыя дзеясловы тыпу *вечарэць, світаць, марозіць*, а таксама дзеясловы *магчы, хацець, балець* у значэнні 'выклікаць адчуванне фізічнага болю'.

Утварэнне форм 1-й асобы множнага ліку і 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку практычна маюць адназначнае вытлумачэнне ў навуковай і вучэбна-метадычнай літаратуры. Кратка спынімся на ўтварэнні гэтых форм.

Формы загаднага ладу 1-й асобы множнага ліку ў сучаснай беларускай літаратурнай мове не характарызуюцца фармальнай аднастайнасцю: бываюць простымі (сінтэтычнымі) і складанымі (аналітычнымі). Простыя формы 1-й асобы множнага ліку маюць асабовыя канчаткі *–ем (-эм), –ам* (для І спражэння), *–ім (-ым)* (для II спражэння): *чытаем, нясем, бяром, вязем, пішам, ляжам; спім, носім, паскорым, вучым*. Значым, што даволі часта назіраецца зусім неапраўданае змяшэнне форм абвеснага і загаднага ладу ў маўленні. Напрыклад, абвесны лад *вязём, нясём, кладзём, бяром* і загадны лад *вязем, нясем, кладзем, бяром*. Параўн.: *Мы даўно ўжо жывем у гэтым маляўнічым кутку на Браслаўшчыне...* ("Звязда") – трэба *жывём*. *Як назавем тых, хто жыве ў Брэсце...* ("Наша слова") – трэба *назавём*. Спецыфічнай для 1-й асобы множнага ліку з'яўляецца і форма з канчаткам *-ма*, які далучаецца да 2-й асобы адзіночнага ліку на зычны або на *–й*: *кіньма, сядзьма, станьма, чытайма, хавайма*.

Складаная форма імператыва 1-й асобы множнага ліку ўтвараецца шляхам спалучэння часціцы *дай* (*давай, давайце*) з формай інфінітыва спрагальнага дзеяслова незакончанага трывання ці з формай 1-й асобы

множнага ліку дзеясловаў закончанага трывання: *дай (давай, давайце) чытаць, дай (давай, давайце) пісаць, дай (давай, давайце) спаць і дай (давай, давайце) напішам, дай (давай, давайце) прачытаем, дай (давай, давайце) паслухаем, дай (давай, давайце) пойдзем, дай (давай, давайце) нарэжам, дай (давай, давайце) зробім, давай, (давайце) вывучым.*

Аналітычныя (ці апісальныя) формы 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку імператыву выражаюцца часціцай *няхай (хай)* і асабовымі формамі дзеясловаў цяперашняга (будучага простага) часу абвеснага ладу: *няхай (хай) чытае, няхай (хай) чытаюць; няхай (хай) піша, няхай (хай) пішуць; няхай (хай) бярэ, няхай (хай) бяруць; няхай (хай) вучыць, няхай (хай) вучаць, няхай (хай) стаіць, няхай (хай) стаяць.*

Неадназначнае вытлумачэнне ўтварэння форм загаднага ладу ў навукавай і вучэбнай літаратуры найперш назіраецца для форм 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку. Для большай выразнасці пачнём аналіз з канкрэтных тэарэтычных выкладак і прыкладаў.

Так, у акадэмічнай “Беларускай граматыцы” (1985) адзначаецца: “Формы 2-ой асобы адзіночнага ліку ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу пры дапамозе канчатка *–і (-ы)* або маюць форму на зычны. ... Формы 2-ой асобы множнага ліку ўтвараюцца ад формы загаднага ладу адзіночнага ліку шляхам дабаўлення постфікса *–це*: *брый – брыйце, вынесі – вынесіце, выпішы – выпішыце...*” [1, с. 158 – 159]. У “Граматыцы беларускай мовы” (1962) пададзена ўтварэнне форм 2-й асобы адзіночнага ліку і множнага ліку толькі з дапамогай канчаткаў: “Большасць дзеясловаў мае формы загаднага ладу 2-ой асобы адзіночнага ліку з канчаткамі *–і (-ы)*” [2, с. 358]. Формы загаднага ладу 2-ой асобы множнага ліку “...ўтвараюцца пры дапамозе канчатка *–це* ад форм загаднага ладу 2-ой асобы адзіночнага ліку: *апрانیце, вярніце, гарніце...*” [2, с. 359]. “Кароткая граматыка беларускай мовы” (2007) вытлумачвае ўтварэнне форм загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку і множнага ліку наступным чынам: “Асноўная частка дзеясловаў утварае форму 2-й асобы адзіночнага ліку з дапамогай формаўтваральных суфіксаў *–і (-ы)*: *(яны) адамкнуць – адамкні, гавораць – гавары, вучаць – вучы...*” [3, с. 203]. “Формы 2-й асобы множнага ліку ўтвараюцца ад формы адзіночнага ліку шляхам дабаўлення постфікса *–це*: *вядзі – вядзіце, купі – купіце, рэж – рэжце...*” [3, с. 204]. Такія ж розначытанні ў вытлумачэнні ўтварэння форм загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку адзначаюцца і ў рускай мове. Напрыклад, у “Русской грамматике” (1980) адзначаецца, што формы 2-й асобы адзіночнага ліку ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу адным з двух спосабаў: “путем присоединения к основе настоящего времени 1) флексии *–и* или 2) нулевой флексии при чередовании согласных в конце основ по твердости – мягкости” [5, с. 620]. Формы 2-й асобы множнага ліку ўтвараюцца ад формы адзіночнага ліку “путем присоединения к формам единственного числа постфикса *–те*: *иди-те, режь-те, таи-те*; в возвратных глаголах постфикс *–те* стоит перед аффиксом *–ся (-сь)*: *купайся – купайтесь, беспокойся – беспокойтесь*” [5, с. 621 – 622]. Так вытлумачваецца ўтварэнне форм загаднага ладу і ў шэрагу вучэбных дапаможнікаў, у тым ліку і для школ, па беларускай і рускай мовах

[Гл. 4, с. 119; 7, с. 395 – 398; 8, с. 123]. Разам з тым, як у беларускай лінгвадыдактыцы, так і рускай існуюць і іншыя падыходы да вытлумачэння ўтварэння форм загоднага ладу 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку. Сутнасць яго заключаецца ў тым, што граматычнымі сродкамі выражэння загоднасці для 2-й асобы адзіночнага ліку з’яўляюцца суфіксы *-i* (*-ы*) і нулявы суфікс, а для 2-й асобы множнага ліку – канчатак *-це* [Гл. 7, с. 304; 9, с. 184 – 185].

Зыходзячы з вышэйпададзеных вытлумачэнняў сродкаў утварэння загоднага ладу 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку, прапануем тры зыходныя мадэлі яго аналізу:

1. Фармальнымі паказчыкамі форм загоднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку з’яўляюцца канчаткі *-i* (*-ы*) ці нулявы канчатак, для множнага ліку – постфікс *-це*.
2. Марфемы *-i* (*-ы*) і нулявая марфема, а таксама марфема *-це* інтэрпрэтуюцца як флексіі (канчаткі).
3. Марфемы *-i* (*-ы*) і нулявая марфема лічацца суфіксамі, а марфема *-це* адносіцца да канчаткаў.

Не каменціруючы асаблівасцей кожнай мадэлі, адначым прыняцковае адзінства даследчыкаў у падыходзе да трактоўкі суадносін паміж фармальнымі структурамі адзіночнага і множнага ліку: ва ўсіх вышэй акрэсленых мадэлях форма множнага ліку прызнаецца больш складанай у плане выражэння. Спынімся на аналізе гэтых суадносін, абраўшы ў якасці зыходнага пункта аналіз першай мадэлі як найбольш распаўсюджанай.

Пры аналізе першай мадэлі вельмі істотным з’яўляецца пытанне: якім жа чынам у формах тыпу *нясі, вяжы, рэж* выражаецца граматычнае значэнне адзіночнага ліку? Якая марфема ў гэтых формах з’яўляецца носьбітам граматычнага значэння – пры тым, што граматычнае значэнне множнага ліку паслядоўна выражаецца ў адпаведных формах загоднага ладу пры дапамозе спецыяльнай марфемы – постфікса *-це*?

Можна меркаваць, што ў аналізуемых формах граматычнае значэнне адзіночнага ліку ў адрозненне ад граматычнага значэння множнага ліку не мае патрэбы ў нейкім спецыфічным паказчыку, як, напрыклад, не мае такіх паказчыкаў значэнне закончанага трывання ў парах тыпу *дастаць – даставаць, засеяць – засеяваць* (носьбітам значэння незакончанага трывання з’яўляецца суфікс *-ва-*). Аднак да граматычнай катэгорыі ліку такое меркаванне не зусім з’яўляецца правамерным. У адрозненне ад нясловазменнай катэгорыі трывання, катэгорыя ліку дзеясловаў з’яўляецца ў сучаснай беларускай мове словазменнай, а граматычнае значэнне адзіночнага і множнага ліку заўсёды выражаецца або матэрыяльна выражанымі (пазітыўнымі), або матэрыяльна нявыражанымі (негатыўнымі) афіксамі. Параўн.: *малю-ю, малю-еш, малю-е, малю-ем, малю-еце, малю-юць; маляваў-Ё, малявал-а, малявал-і*. Таму, або трэба прызнаць нейкім спецыфічным характар катэгорыі ліку дзеяслова менавіта для формаў 2-й асобы загоднага ладу, або кваліфікаваць формы тыпу *вядзі – вядзіце* як карэлятыўныя па ліку

формы і інтэрпрэтаваць іх граматычную структуру, вылучаючы пэўны сегмент як паказчык граматычнага значэння адзіночнага ліку, які будзе суадносіцца з адпаведным паказчыкам значэння множнага ліку.

Можна паспрабаваць вырашаць пастаўленае пытанне праз сінкрэтычны характар словазменных марфем. Напрыклад, флексія ў словах *дуб-ы*, *ваўк-і* сумяшчае значэнні назоўнага склону і множнага ліку, а ў формах *вішн-я*, *ліс-а* – значэнні жаночага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону. Адпаведна можна меркаваць, што і флексіі *-і (-ы)* ці нулявая флексія ў аналізуемых формах *нясі*, *вяжы*, *рэж* сінкрэтычна выражаюць значэнні 2-й асобы і адзіночнага ліку (азначым яшчэ раз: менавіта так падаецца граматычная прырода разглядаемых флексій у “Беларускай граматыцы” (1985), “Русской грамматике” (1980). Але, відаць, нельга пагадзіцца з тым, што, напрыклад, у форме *вяж-ы* канчатак *-ы* мае значэнне і 2-й асобы, і адзіночнага ліку, а ў форме *вяж-ы-це* гэты ж канчатак *-ы* мае ўжо толькі значэнне 2-й асобы, а значэнне ліку па невядомых прычынах страчваецца. І таму граматычнае значэнне ліку ўжо перадаецца дадатковай марфемай – постфіксам *-це*. Калі меркаваць такім чынам, то трэба тады лічыць, што і ў дзеяслова прошлага часу суфікс *-л- (-ў-)* у формах *вяла*, *вёў*, сінкрэтычна выражае значэнні і прошлага часу, і адзіночнага ліку, а ў форме *вялі* суфікс *-л-* ужо захоўвае толькі значэнне прошлага часу, а для выражэння значэння ліку ўжываецца канчатак *-і*.

Найбольш лагічнай і правамернай у вырашэнні пастаўленай намі праблемы з’яўляецца тая мадэль, у якой граматычная структура дзеясловаў (у тым ліку і марфемная структура) загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку змяшчае суфіксы *-і (-ы)* ці нулявы суфікс, якія выражаюць лексічнае значэнне загаду або просьбы выканаць дзеянне, а значэнне адзіночнага ліку выражаецца нулявым канчаткам. У 2-й асобе множнага ліку тая ж структура імператыва ўскладняецца канчаткам *-це*, які і з’яўляецца паказчыкам граматычнага значэння множнага ліку: *вядз-і- Ø – вядз-і-це*, *вяж-ы-Ø – вяж-ы-це*, *рэж Ø – рэж Ø –це*.

Зваротныя дзеясловы загаднага ладу тыпу *(вы) мый- Ø –це-ся*, *вуч-ы-це-ся* змяшчаюць, акрамя канчатка *-це*, постфікс *-ся*, які і выконвае сваю граматычную і сэнсавую функцыю зваротнасці ў постпазіцыі да флексіі.

Разам з тым, у словаформах тыпу *хадз-ем-це*, *ідз-ем-це*, *сядз-ем-це* (ужыванне такіх форм у мове абмежавана гутарковым маўленнем) афіксальны сегмент *-це* з’яўляецца постфіксам і служыць для перадачы лексічнага значэння ‘запрашэння да выканання сумеснага дзеяння’, пры гэтым ён аманімічны канчатку *-це* з граматычным значэннем множнасці. Параўн.: *ідзі-це – ідз-ем-це*, *сядзь-це – сядз-ем-це*. Відавочна, што ў структуры простага слова не можа быць двух канчаткаў, каб выражаць адно і тое ж граматычнае значэнне – значэнне множнасці.

Як бачым, цяжкія і спрэчныя пытанні, звязаныя з граматычнай прыродай імператывных форм 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку, нельга разглядаць як “перашкоду” ў авалоданні пэўнымі ўменнямі і навыкамі, а як нестандартныя лінгвістычныя задачы, рашэнне якіх павінна садзейнічаць іх сістэмна-асэнсаванаму засваенню ў плане зместу і формы.

Літаратура

1. Беларуская граматыка. У 2-х ч. Ч. 1. – Мінск.: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.
2. Граматыка беларускай мовы. У 2-х т. Т. 1. – Мінск.: Акадэмія навук БССР, 1962. – 535 с.
3. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 1. – Мінск: Беларуская навука, 2007. – 351 с.
4. Красней В.П., Лаўрэль Я.М., С.Р. Рачэўскі. Беларуская мова. 6 клас. Мінск: НІА, 2009. – 304 с.
5. Русская грамматика. Т. 1. – Москва: Наука. – 783 с.
6. Савко И.Э. Русский язык. Ч. 1. – Мн.: ООО «Харвест», 2005. – 480 с.
7. Современный русский язык. Словообразование. Морфонология. Морфология /под ред. П.П. Шубы. – 2-е изд., испр. и доп. – Мн.: ООО «Плопресс», 1998. – 544 с.
8. Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц: В 3 ч. Ч. II / под ред. Е.И. Дибровой. 2-е изд., доп. и перераб. – Ростов-на-Дону: “Феникс”, 1997. – 320 с.
9. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія. – Мн.: “Універсітэцкае”, 1987. – 334 с.